

UDC 821.512.123(0.032):398.2(=512.123):82-1

**THE FIRST CHAPTER OF “THE FRAGMENTS FROM THE NOGAI EPIC”
FROM THE COLLECTIONS OF THE INSTITUTE OF MANUSCRIPTS
OF THE V. I. VERNADSKY NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE:
FEATURES OF COMPOSITION AND CONTENT**

Naryman Seytyagyaev

PhD (Philology)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv, 01001, Ukraine

nseyityahya@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5221-4284

The article presents the results of a study of the content of the first chapter of “The Fragments from the Nogai Epic” from the Kyiv copy of Abu-l-Gazi’s “Shajara-i Turk”, which remains deposited in the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. The study was carried out by comparing the content of the “Chapter which describes the Places of Assembly and Habitations” from “Daftar-i Chingiz-name” with the corresponding chapters (dastans) of the Nogai copies of the work (the Berlin manuscript and the “History of the Tatars”), and comparing the content of the Nogai texts with each other as well.

It was found that the Nogai versions of the above mentioned chapter of the “Daftar” in their composition and content are close to the versions originating from the Volga region. However, the fact that they contain phrases *bolgan Birki* and *bolur bir* instead of the toponym *Bulgar* in the manuscript copies from the Volga region suggests that the “Daftar” copies from the Volga region and Nogai environment originate from different protographs and that the common protograph of the Nogai handwritten copies probably dates back to the end of the 17th century.

The variant readings in the dastan from the Berlin manuscript have the character of corruptions, while some changes in the dastan from the “History of the Tatars” indicate a revision of the text. Their compositional proximity proves a common origin, however, some characteristic differences, such as the addition of information about Boz-Agash before Saray to the text, indicate the absence of direct connection between them.

The oldest of the Nogai texts is the dastan from the Berlin manuscript or its protograph. The version from the “History of the Tatars”, which J. von Klaproth has acquired in Mozdok is the next, while the first chapter of “The Fragments...” has appeared later than the said texts. Changes in the content of the first chapter of “The Fragments...” include the reduction of some old data, primarily related to the history of the Volga-Ural region, and the inclusion of new ones, borrowed from the “Daftar” text, from the Nogai heroic epic and other, unidentified sources.

By all appearances, “The Fragments...” first section is a further revision of the version of the “Daftar” chapter from the “History of the Tatars”. Incorrectly established boundaries of some sentences indicate that it has appeared in the North Caucasus, possibly in the Pyatigorsk region. Changes in the text of the first chapter of “The Fragments...” show that at the end of the 17th – 18th centuries written and oral traditions of preserving the memory of the historical past of the Nogais coexisted, closely interacted and complemented each other.

Keywords: chapter; “Daftar-i Chingiz-name”; dastan; handwritten version; manuscript copy; the Nogais; variant readings

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ “УРИВКІВ З НОГАЙСЬКОГО ЕПОСУ” З ФОНДІВ ІР НБУВ: ОСОБЛИВОСТІ КОМПОЗИЦІЇ І ЗМІСТУ

Н. С. Сейтяг'яєв

Вступ

Ця стаття є продовженням публікації результатів дослідження першого розділу “Уривків з ногайського епосу” з київського рукописного збірника, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського під назвою “Абул-Гази. Родовід тюрків” [Абул-Гази]. Попереднє дослідження засвідчило наявність значних відмінностей у змісті між ним і відповідними розділами в різних за походженням списках анонімного твору 80-х рр. XVII ст. “Дафтар-и Чингіз-наме”. Це обумовило проведення дослідження змісту першого розділу “Уривків” з метою виявлення шляхів появи в ньому вказаних змін.

Раніше було з'ясовано, що відомі сьогоденні тексти, споріднені з текстом першого розділу “Уривків”, з огляду на етнічне середовище, з якого вони походять і в якому побутовали, можна поділити на три умовні групи: “татарські”, зміст яких відображає критичний текст, опублікований у 2002 р. М. Іваніч і М. А. Усмановим; “башкирські”, доступні сьогоденні в Україні лише в перекладах; і “ногайські”. Якщо говорити про географію поширення зазначених груп списків, то вони можуть бути також охарактеризовані як, відповідно, поволзькі, приуральські та північнокавказькі. Найближчими за змістом до першого розділу “Уривків” виявилися відповідні розділи з “ногайських” (північнокавказьких) за походженням списків “Дафтар-и Чингіз-наме” [Сейтяг'яєв 2024, 149].

Попереднє порівняння між собою змісту татарських (поволзьких) і башкирських (приуральських) варіантів тексту “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме”, проведене на початковому етапі дослідження, засвідчило, що розбіжності між ними не мають типологічних ознак. Якщо не брати до уваги змін, пов'язаних з недоліками перекладу, які трапляються в обох приуральських текстах, інші відмінності можуть бути пов'язані з діяльністю переписувачів, на що вказує наявність лакун в обох перекладах [див.: Сейтяг'яєв 2024, 134–139]. Все це свідчить про те, що башкирські варіанти зазначеного розділу “Дафтару”, незважаючи на різночитання, становлять єдиний комплекс із поволзькими. Це підтверджується, зокрема, тим, що поволзькі і приуральські тексти розділу мають однакові відмінності від його текстів у ногайських за походженням списках.

Зважаючи на зазначені результати попереднього дослідження, а також на те, що зміст розділу “Дафтару”, відповідного першому розділу “Уривків”, розгляду якого присвячена ця стаття, є найближчим до його змісту в архетипі, було вирішено на наступному етапі дослідження провести порівняння змісту першого розділу “Уривків” і відповідних частин ногайських за походженням рукописів зі змістом “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме”, відображеним у критичному тексті твору, підготовленому М. Іваніч і М. А. Усмановим [Ivanics, Usmanov 2002].

Основні різночитання в ногайських варіантах

“Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування”

Порівняння дало змогу з'ясувати, що в берлінському списку та в уривку з “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом, які походять з ногайського середовища, є окремі характерні відмінності від критичного тексту розділу “Дафтару”, які дають підстави говорити про їхній генетичний зв'язок між собою та з першим розділом “Уривків”. Водночас перший розділ “Уривків” має значні відмінності у змісті не лише від “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтару”, а й

від його відповідних ногайських варіантів у берлінському рукописі та в уривку з “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом. Це ілюструє порівняльна таблиця, наведена далі. У ній збіги позначені напівжирним шрифтом, а близькі за значенням слова і фрази, а також імовірні спотворення виділені курсивом.

Порівняльна таблиця 1
Розділ з “Дафтару” та його ногайські варіанти

№ п/п	Розділ із “Дафтар-и Чингізнаме”	Дастан із берлінського рукопису	Дастан з “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом	Перший розділ “Уривків із ногайського епосу”
1	[f.46r] Faşl fî beyânî [dâstânî]’l-mecâlis ve’l-mekân.	[13 зв.] <i>Destân fî’l-meclis ve’l-mekân.</i>	<i>Dâstân fî’l-meclis ve’l-mekân.</i>	—
2	—	—	—	[2a] Tekelik başı Körgürlü Çingiz Hânîñ yurtıdur.
3	—	—	—	Hebâlı bavrı kök / oray Kerayıt Oñ Hânîñ yurtıdur.
4	—	—	—	Cayık boy[ı] Şarayçık Özbek / Hânîñ yurtıdur.
5	—	—	—	Cuye Buye Ak Edil Ahmed Hânîñ yurtıdur. /
6	—	—	—	Okā bile Hān Kermān Kāsım Hânîñ yurtıdur.
7	—	—	—	Şemen bile Tamşadağ Toktamış / Hânîñ yurtıdur.
8	—	—	—	Muhammed ‘Atā Karlaş Şâh Sim-Sultān Hânîñ / yurtıdur.
9	—	—	—	Küyük Kal’a Şağır Köl Sellem Sultān yurtıdur. /
10	İmdi ma’lûm olsa bilesiz kim / yurtlar-da Buğara Bulğar hânı-ning yurtı-dur.	İmdi hâbir hānlarınıñ / neşinleriniñ beyânı. Uçı dūr bolğan Birki Hânıñ / yurtı.	İmdi hānlarınıñ yurtları. Macar bolur bir hānuñ yurtı.	—
11	Ṭura Urus / Hân-ning yurtı-dur.	Ṭarā Urus Hân-nıñ yurtı.	Uriş bir hānuñ yurtı.	—
12	Çärmişän Ömer Hoca Hân-ning yurtı-dur. /	Çermesan Umur Hoca / Hânîñ yurtı.	Hursan imdi Emir Hoca Hānuñ yurtı.	Ağaçlı Irgız, Üç Özän ‘Ömer-Hoca Hânîñ yurtıdur.
13	—	—	—	Bâkî bile / üç hānlık Şayın Hânîñ yurtıdur.
14	Üy Özän Toktamış Hân-ning yurtı-dur.	Üç Özän Toktamış Hânîñ yurtı.	Üç Özen Toktamış Hānuñ yurtı.	<i>див. n. 12</i>
15	Cim Cayık arası / Cânibek Hân-ning yurtı-dur.	Cim / Cayık arası Cānbeg Hânîñ yurtı.	Cam Cayık arası Şermişen birle Timşadağ Cān Beg Hân yurtı-dur.	Şarây aldı Boz / Ağaş Cānbek Hânîñ yurtıdur. <i>див. також n. 7</i>
16	—	—	—	Çoñğar bile Açdārhan Bedr Sultān Berke Hânîñ yurtıdur.
17	—	—	—	Ağısdan ile Dağıstān Ahmed-Şâh / Ahmed Hânîñ yurtıdur.

18	Aq İdil tamağı Qara Hān birlä / Boğra Hān-ning yurtı-dur.	Aq Edil tamağı Qara Hānıñ / Boğra Hānnıñ yurtı.	Aq İdil tamağı Şarây aldı Boz Ağaş Qara Hānuñ yurtı Bora Hānuñ yurtı.	див. п. 15
19	Aq Tübe Baçman Hān-ning yurtı- dur . /	Aq Töbe Bacman Hānnıñ yurtı. /	Aq Tuba Kûşim Hānıñ yurtı.	—
20	Yöçi digän anıng kiçi inisi bolur irdi.	Anıñ kiçi inisi Yoçi digän...	—	—
21	Maskav Çağan Hān-ning / yurtı-dur. Ṭavṭı tamağından tüben Almalı Atağa tegrü irdi. /	Çağan tuṭısı tamağından töbän / Almalı Atağa tegrü anıñ yurtı.	—	—
22	Oşbu Ufa tamağı Tire Hān-ning yurtı-dur.	A[n]ıñ uluğ ağası Ker Hān / digän oşbu Evfe tamağı anıñ yurtı.	—	—
23	Andın yene / Tura ṭavning üstünde uluğ oba bar turur Tire Hān-ning / sarây- ning ornı oşaldur.	Qaraṭağ üstünde bir uluğ / oba (?) bar du- rur. [...] sarâyınıñ ornı oşal durur.	Tura ṭağı üstindä ulu obar-dur. Ğanlaruñ yurtı töbesi oşal turur.	—
24	—	Hindare Hikim Hān/ nıñ yurtı.	Hind Hekim Hānuñ yurtı.	—
25	Sarayçık Çalpak Hān-ıng yurtı/-dur.	Seraçuk Çılbık Hānnıñ yurtı.	Sarayçık Yayık Hānuñ yurtı.	—
26	Incer Hekim Hān- ning yurtı-dur. Hekim Hānnı yer yutdı. / Üc yılğa- ça âvâzı kelä yatdı andın şong kelmädi.	Nicarda Hikim Hān/ nı yer yutdı. Üç yılğaça ağası turdı andan songra / [14] songra bat[t]ı.	Macar hekim hānları üç.	—
27	Actarhan / Temir Quth Hān-ning yurtı-dur.	Açdarhan Temer Quth Hān-nıñ yurtı.	Acıdarhan Timur Qutlu Hānuñ yurtı- dur.	Araqla Qara Terek Quth Timur Hānıñ yurtıdur. / див. також п. 16
28	Kili Budur Berke Hān-ning yurtı/-dur.	Oñ Köl Bedr Sultān / Berki Hān-nıñ yurtı.	Berki Hānuñ yurtı Qattar-dur.	див. п. 16
29	Qazan Şağali Hān- ning yurtı-dur.	Qazan Şih 'Ali Hān- nıñ yurtı.	Şeyh 'Ali Hān-nıñ yurtı Qazan bolur [Klaproth 1823, 181, прим. 1].	Qazan ile Qara-Su Şağali Hānıñ yurtıdur.
30	Zay tamağı Bulâr / Hān-ning yurtı-dur [Ivanics, Usmanov 2002, 89–90, 250, 285–286].	Ziya tamağı Bolad / Hān-nıñ yurtı [Čingiznāme, арк. 13 зв. – 14].	—	—
31	—	—	—	Balṭa, Baraḳ, Taş Köpür / [2b] Badik oğlu Baraḳ Hānıñ yurtıdur.
32	—	—	—	Kuban Fireng / yurtıdur.
33	—	—	—	Kırım Ṭaṭnıñ yurtıdur.
34	—	—	—	Duna Urum / yurtıdur.
35	—	—	—	İslām-bol Koştanṭin yurtıdur [Абул-Гази, арк. 2–2 зв.].

З таблиці можна побачити, що тексти дастанів з берлінського рукопису (далі в порівняннях – В) та уривка з “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом (далі в порівняннях – К), досить близькі за змістом один до одного і до розділу з “Дафтар-и Чингіз-наме” (далі в порівняннях – D). Близькість простежується вже в їхніх назвах: “*Destân/dâstân fî’l-meclis ve’l-mekân*” (В, К) і “*Faşl fî beyânî’l-mecâlis ve’l-mekân*” (D). Брак слова “*destân/dâstân*”, наявного в заголовках ногайських за походженням рукописів, у назві відповідного розділу критичного тексту твору, підготовленого М. Іваніч та М. А. Усмановим, пов’язана з його браком у рукописі, який вони взяли за основу. У їхньому дослідженні він позначений літерою “О” і є списком з рукопису середини XVIII ст., який зберігається в Петербурзькому відділенні Інституту сходознавства РАН під номером В 344 [Ivanics, Usmanov 2002, 19]. Водночас у двох інших повних списках “Дафтару”, які М. Іваніч та М. А. Усманов додали до порівняння (вони позначені в їхньому дослідженні літерами “А” і “В”), вказане слово є. У них відповідний заголовок розділу має форму “*Faşl fî beyânî dâstânî’l-meclis ve’l-mekân*” (“Розділ, який розповідає дастан про місця зібрань та місця перебування”). Крім того, це слово є і в заголовках інших розділів “Дафтару”. Зокрема, дуже близьку за формою назву має останній розділ “Дафтару” у списку А: “*Faşl fî dâstân fî’t-târîh*” [Усманов 1972, 97–98; Ivanics, Usmanov 2002, 19–20, 89, прим. 22]. Це вказує на те, що в архетипі твору слово “дастан” у зазначеному заголовку напевно було.

З порівняння видно також, що найбільш близьким за змістом до розділу з “Дафтару” серед ногайських за походженням списків є дастан з берлінського рукопису. Композиційно він майже повністю повторює текст розділу з “Дафтар-и Чингіз-наме”. Єдиною відмінністю між двома текстами з цього погляду є виділення в ньому в окреме повідомлення відомостей щодо володіння або місця проживання Хікіма-хана в Хіндаре (п. 24, 26). Всі інші відмінності в тексті з берлінського рукопису мають характер його спотворення переписувачами, що може бути пов’язано з дефектністю рукописів, які вони використовували для копіювання. Це неважко собі уявити з огляду на кочовий побут і неодноразові вимушені зміни місць перебування ногайцями наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. [див.: Сейтяг’яєв 2025, 29]. Зокрема, переписувачі могли неправильно прочитати або інтерпретувати сумнівне написання незнайомих їм географічних назв та імен правителів. Різноманітність, які з’явилися через це, дають підстави розглядати дастан з берлінського рукопису як один з варіантів відповідного йому розділу “Дафтару”, який відрізняється меншою достовірністю ніж варіанти в рукописах татарського і башкирського походження.

Дастан з “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом, також зберіг близькість за композицією та змістом до розділу з “Дафтару”. Проте, на відміну від берлінського рукопису, у його тексті трапляються лакуни (п. 20–22, 30). Це може свідчити про дефектність самого рукопису, який придбав і процитував у своєму творі німецький дослідник, або про чиєсь прагнення в такий спосіб позбутися повідомлень, які видалися сумнівними. На користь останнього припущення свідчить те, що в дастані з “історії татар” ім’я хана Бачмана (Баджмана), з яким у дастані з берлінського рукопису пов’язані наступні три повідомлення, замінено на більш відоме серед ногайців ім’я хана Кошима (Кушима, п. 19).

Кошима, ім’я якого було включено в текст з “історії татар” замість імені Бачмана (Баджмана), можна ідентифікувати як Хаджі-Мухаммеда на прізвище Кошум (ног. Косим), який був одним із синів правителя Ногайської Орди Муси б. Ваккаса (бл. 1491–1502) від першої дружини. У 1530-х рр. він правив у західній частині Ногайської орди [Сычев 2008, 684; Трепавлов 2002, 145, 143, 195; Усманов 1982, 18]. За свідченням сучасника, С. фон Герберштейна, у його час Хаджі-Мухаммед володів “усім, що розташоване між річками Камою, Яіком і Ра (Волгою. – Н. С.)”

[Герберштейн 2008, т. 1, 436–439; Герберштейн 2008, т. 2, 7]. В. В. Трепавлов, спираючись на це повідомлення, робить висновок, що Коссум (Хаджі-Мухаммед), імовірно, був нурадином при своєму браті Шідаку (Саїд-Ахмед б. Муса, бл. 1530 – бл. 1540) [Трепавлов 2002, 194–196]. Як додатковий аргумент він наводить переклад послання Хаджі-Мухаммеда до Івана IV: “А вспросишь своих старых старцов, Нурадын мирзины пошлины не ведают ли с Астрахани. И ныне бы ту пошлину мне дали”. На думку дослідника, певний час у Ногайській орді було два нурадини одночасно: Мамай (старший нурадин) і Хаджі-Мухаммед (нурадин-воєначальник) [Трепавлов 2002, 196]. Отже, прізвисько Хаджі-Мухаммеда Кошим, зважаючи на його місце в історії Ногайської орди, найімовірніше, було добре відоме серед ногайців.

Причиною заміни імені Бачман (Баджман) на прізвисько Кошим, графічне відображення яких арабським письмом не допускає можливості неправильного прочитання, могло бути уявлення про ім'я Бачмана як про титул Кошима або про прізвисько, пов'язане з його функціями в системі управління волзько-уральським регіоном за часів ногайського панування. Відомо, що в сусідньому з Ногайською Ордою Хівинському ханстві (1511–1920) посаду *баджмана* обіймав чиновник, який збирав податок із живого товару в містах та на базарах [Сравнительный словарь... 1869, 219]. Очевидно, що ця назва є фонетичним варіантом перського *баджбан* (“збирач данини, податку, мита”), яке було без зміни форми і значення запозичено чагатайською мовою [Персидско-русский словарь... 1985, т. 1, 155; Şejh Sulejman Efendi's... 1902, 18].

На користь можливості традиційного використання цього титулу або прізвиська в Поволжі та Приураллі, на які поширювалася влада Хаджі-Мухаммеда б. Муси, щодо формального представника вищої влади, який фактично правив регіоном, свідчить ім'я кипчацького еміра XIII ст. Бачмана, з яким М. А. Усманов спочатку помилково ототожнив Бачмана-хана з “Дафтару” [Чингисхан... 2004, 399; Рашид-ад-Дин 1960, 38; Храпачевский 2005, 503]. З. М. Ахінджанов, зіставивши дані китайських джерел “Ганьму” і “Юань ші”, припускає, що справжнім ім'ям цього кипчацького еміра було Хулусумань, син Інаси [Ахінджанов 1995, 237]. Прізвисько або титул Хулусуманя, як і титул пізніших ногайських “ханів”, включно з Хаджі-Мухаммедом, могли бути пов'язані з тим, що в їхні обов'язки входив збір податків з місцевого населення. Зокрема, Хаджі-Мухаммед міг збирати податки для нурадина Мамай, а не бути другим нурадином або “нурадином-воєначальником”, як вважає В. В. Трепавлов. Не випадково у своєму посланні до московського царя, процитованому вище, він торкається питання податку, який мав надходити до нурадина-мурзи з Астрахані.

Скорочення трьох наступних повідомлень у дастані з “історії татар” (п. 20–22) може бути пов'язане з тим, що у відповідному розділі з берлінського рукопису (найімовірніше, генетично пов'язаного зі списком, у який вносив корективи автор змін у тексті дастана з “історії татар”) три вказані повідомлення мають найбільшу кількість різночитань з відповідним місцем розділу з “Дафтару”. Йочі, який у поволзьких списках твору названий молодшим братом Бачмана безвідносно до Чагана-хана¹, у дастані з берлінського рукопису названий заручником (*tuŋi*) московського царя. Територія нижче гирла річки Тавти² до Алмали-Ата, яка в повних поволзьких списках “Дафтару” позначена як володіння Чагана-хана, у берлінському рукописі названа землею Йочі, брата Бачмана. Ім'я Тіре-хана, про якого повідомляється далі в поволзьких списках, у берлінському дастані вказано у формі Кер-хан, а сам він названий старшим братом Бачмана, про що немає згадки в поволзьких списках твору. Отже, як видно з усього, автор змін у дастані з “історії татар”, змінивши ім'я Бачмана на Кошима і виключивши з твору дані щодо Йочі, Чагана-хана та Кера-хана, які фігурують у берлінському дастані, позбувся в такий спосіб усіх цих спотворених відомостей, достовірність яких викликала в нього сумнів.

У дастані з “історії татар”, як і в дастані з берлінського рукопису, дані про Хекіма-хана з юртом у Хінді винесено в окреме повідомлення (п. 24, 26). Це явне спотворення оригінального тексту твору доводить, що два ногайські за походженням списки мають спільне походження і що дані, виключені в дастані з “історії татар”, найімовірніше, відповідали за змістом даним дастана з берлінського рукопису. З огляду на це можна припустити, що їхнє виключення, як і винесення в окреме повідомлення даних про хана Хікіма / Хекіма, найімовірніше, відбулося на ранньому етапі історії ногайських за походженням списків твору.

До різночитань у дастані з “історії татар”, які можуть бути кваліфіковані як випадки редагування тексту з метою позбутися помилкових або сумнівних, на думку автора змін, відомостей, окрім включення імені Кушима (п. 19) замість імені Бачмана (D) або Баджмана (B), можна зарахувати заміну імені Чалпак-хан (D) або Чілбик-хан (БР) на Яїк-хан (K) (п. 25), гідроніма Інджер (D), який башкирський дослідник А. Н. Усманов справедливо ототожнює з річкою Інзер у Башкортостані [Усманов 1982, 19] (п. 26), або радше невідомого автору змін топоніма Ніджар у дастані з берлінського рукопису на назву давнього міста Маджар на Північному Кавказі. Топонім Маджар використаний ним у тексті також замість назви Бухара (D; п. 10). Однак, зважаючи на те, що назва Бухара в протографі ногайських за походженням списків могла мати форму Бухар, яка використана в “Розділі про Ідіку” в “ногайській” частині київського рукопису [Сейтяг’яєв 2022, 57; Абул-Гази, арк. 1 зв.], можна припустити, що в цьому разі був спотворений саме цей топонім, що досить легко уявити через певну схожість накреслення двох назв арабською графікою (особливо в тому разі, якщо в протографі були зміщені та пропущені або затерті діакритичні крапки): بخار < بجار < مجار.

До свідомої зміни тексту, безсумнівно, належить включення до нього даних про місцевість Боз Агаш перед Сараєм (“*Şarây aldı Boz Ağaş*”, п. 18) з метою уточнення. Не виключено, що з тією самою метою автор змін додав до тексту відомості про гідроніми або місцевості Шермішен із Тімсадаком (“*Şermişen birle Tımşadağ*”, п. 15), хоча в цьому разі сказати це напевно не можна.

Отже, зміни, внесені в зміст дастана з “історії татар”, придбані Ю. фон Клапротом, з метою уточнення правильних, на думку автора змін, даних і позбавлення недостовірних, на його думку, відомостей, можуть розглядатися як редагування, а сам цей дастан – як редакція ногайського варіанта розділу “Дафтару”. Втім, не виключено, що деякі з перерахованих змін у тексті дастана з “історії татар” є результатом намагання переписувачів “відновити” неясні місця дефектних списків, які вони копіювали. Тому такі зміни можуть бути інтерпретовані як спотворення оригінального тексту.

Загалом до різночитань і спотворень оригінального тексту в ногайських за походженням дастанах можуть бути зараховані такі зміни:

П. 10. *Buğara* (D) > *Uçı dūr* (B), *Macar* (K); *Bulğar* (D) > *bolğan Birki* (B), *bolur bir* (K).

П. 11. *Ṭura* (D) > *Ṭarā* (طَرَا, B); *Urus Ḥān-ning* (D), *Urus Ḥān-nūñ* (B) > *Uriş bir ḥānuñ* (K).

П. 12. *Çärmişän* (D), *Çermesan* (B) > *Hursan* (K); *Ömer Hoca* (D) > *Umur Hoca* (B), *Emir Hoca* (K).

П. 14. *Üy Üzän* (D) > *Üç Özän* (B), *Üç Özen* (K).

П. 21. *Ṭavṭı* (D) > *tuṭısı* (B).

П. 22. *Tire* (D) > *Ker* (B).

П. 23. *Ṭura tav* (D), *Tura tağı* (K) > *Karaṭağ* (B); *Tire Ḥān-ning sarây-ning ornı* (D) > *sarâyınıñ ornı* (B); *Ganlaruñ yurtı töbesi* (K).

П. 25. *Çalpak* (D), *Çılbık* (چَلْبِقْ, B) > *Yayık* (K).

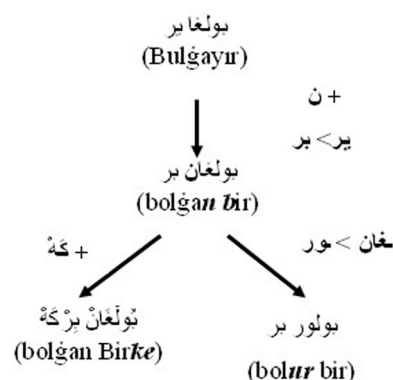
П. 26. *Incer* (D) > *Nicar* (B), *Macar* (K); ... *Hänni yer yutdı. Üc yılğa-ça...* (D, B) > *hännları üç* (K); *âvâzı kelä yatdı* (D) > *ağası turdı* (B).

П. 28. *Kili Budur* (D) > *Oñ Köl Bedr Sultân* (B), *Qattar-dur* (K).

П. 30. *Zay* (D) > *Ziya* (B); *Bulâr* (D) > *Bolad* (B).

Неважко помітити, що відмінності у змісті від розділу “Дафтару”, які трапляються в дастані з берлінського рукопису, – це здебільшого спотворення, пов’язані з помилками переписувачів або, можливо, з їхнім намаганням відновити дефектні або неясні місця тексту. Головними причинами їхньої появи, найімовірніше, були віддаленість ногайців від території, на якій був створений і з історією якої був безпосередньо пов’язаний твір “Дафтар-и Чингіз-наме”, та вимушені переселення ногайців, які на додаток до кочового способу життя мало сприяли забезпеченню належного збереження та якісного копіювання рукописів. Водночас у дастані з “історії татар”, окрім спотворень, подібних тим, що трапляються в дастані з берлінського рукопису, можна побачити окремі ознаки редагування тексту, спрямованого на уточнення його правильних, на думку автора змін, даних і позбавлення тих з них, які не відповідають його уявленням з історії.

Важливим з погляду вивчення історії текстів ногайських варіантів розділу з “Дафтару” є явне спотворення тексту, відображене в п. 10 порівняльної таблиці 1. Ім’я Булгара-хана, зазначене в цьому місці розділу “Дафтару”, у дастанах з берлінського рукопису та “історії татар”, відповідно, перетворене на фрази *bolğan Birki* і *bolur bir*. Ці фрази навряд чи могли з’явитися внаслідок спотворення імені *Bulgar*. Для того щоб його можна було помилково прочитати саме у вказаних спотворених формах, ім’я правителя в протографі, від якого походять дастанти з берлінського рукопису й “історії татар”, повинно було мати форму *Bulğayır*. Можна припустити, що зміна відбулася у два етапи. Спочатку хтось із переписувачів, прийнявши дві крапки в арабській літері *ي* за одну, змінив незнайоме йому ім’я правителя на більш відповідний у цьому місці, на його думку, вираз *bolğan bir* (“був один”). З метою “відновлення” цієї фрази він додав також літеру *ن*, якої “не вистачає”. А на другому етапі вже ця фраза була перетворена іншими переписувачами в такий спосіб, як це відображено у згаданих дастанах. Причому в “історії татар” перше слово проміжної фрази зазнало стилістичної правки, що підтверджує думку про свідоме коригування тексту розділу автором змін. Гіпотетичний ланцюжок перетворень, які відбулися в цьому місці тексту твору, можна схематично зобразити так:

У повних поволзьких списках “Дафтару” в цьому місці, найімовірніше, також відбулася заміна імені. М. А. Усманов першим встановив, що в них у цьому місці під іменем *Булгара-хана* згадується правитель Узбецького ханства, яке існувало на території Південного Сибіру та Казахстану, Абу-л-Хайр (1428/9–1468) [Сычев 2008, 686]. Він зробив це на підставі того, що у творі Кадира-Алі-бека “Збірник літописів” (“*Câmi‘u’t-tevârih*”), написаному на початку XVII ст. в Касимові, ім’я цього правителя передається у формі *Булгаір-хан*. Розвиваючи цю думку, можна припустити, що

анонімний автор “Дафтару” міг використати ту саму форму імені, що й Кадир-Алібек, із твором якого він був знайомий. На це вказує запозичення ним тексту дастана про Ідіге-бека зі “Збірника літописів” з незначними скороченнями [Усманов 1972, 33, 86, 116]. Таке припущення якнайкраще пояснює трансформацію імені *Абу-л-Хайр* у *Булгар*, яка в татарському середовищі також навряд чи могла відбутися без проміжної ланки у формі *Булгаір*.

Заміна імені *Булгаір*, форму якого анонімний автор “Дафтар-и Чингіз-наме”, як видно з усього, запозичив із твору Кадира-Алі-бека, на *Булгар* у повних поволзьких списках твору, як і в разі з ногайськими списками, найімовірніше, була пов’язана з тим, що наприкінці XVII ст. татари вже не пам’ятали цього правителя, який не відіграв великої ролі в історії їхнього регіону. Так само як переписувач дастана з “історії татар” через сумнів змінив незнайоме йому ім’я Чалпак або Чилбик на відомий йому топонім *Яїк* (п. 25), який у цьому разі позначає регіон, прилеглий до цієї річки, хтось із татарських переписувачів свого часу, не маючи уявлення про правителя на ім’я *Булгаір*, змінив його ім’я на знайомий йому, зокрема, і зі згадок у самому “Дафтарі” топонім *Булгар* [Ivanics, Usmanov 2002, 74, 90]. Заміна імені саме на топонім підтверджується тим, що в повних поволзьких списках, які М. Іваніч та М. А. Усманов використали для підготовки критичного тексту твору, замість імені правителя з титулом у формі *Bulgar Hân* (بولغار خان) використовується ізафетна конструкція *Bulgar hânı* (بولغار خانى) – “хан Булгара” або “хан [міста] Булгара” [Ivanics, Usmanov 2002, 250, 285].

Механізм такого роду заміни можна простежити на прикладі з видання “Дафтар-и Чингіз-наме” 1822 (1819) року, здійсненого І. Хальфінім на основі того ж самого рукопису з фонду Санкт-Петербурзького філіалу Інституту сходознавства РАН (В. 344), що був узятий М. Іваніч і М. А. Усмановим за основу під час підготовки критичного тексту твору. У публікації І. Хальфіна трапляється не лише вираз *Bulgar hânı-ning* (بولغار خانى نىڭ), який є в тексті рукопису і перекладається як “хан [міста] Булгара”, а й вираз *urus hânı-ning* (اوروس خانى نىڭ) – “хан росіян”. Цей другий вираз у рукописі має форму *Urus Hân-ning* (اوروس خان نىڭ) – “Уруса-хана”, однак публікатор, який, як видно з усього, не був знайомий з іменем цього золотоординського правителя XIV ст., на власний розсуд перетворив його на вираз “хан росіян” [Жизнь Джингиз-хана... 1822, 86; Усманов 1972, 103; Ivanics, Usmanov 2002, 250].

Те, що в поволзьких списках “Дафтару” ім’я *Булгаір* свого часу було змінено саме на назву міста *Булгар*, опосередковано підтверджує також заміна в уривку з “башкирської хроніки”, який являє собою список “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтару”, виконаний близько 1833 р., назви *Булгар* на *Буляр* [Сейтяг’яєв 2024, 136]. Д. Н. Соколов, який присвятив аналізу “башкирської хроніки” окрему статтю, серед іншого вказав, що “Буляр є татарською назвою нинішнього м. Білярська і стародавнього Болгара” [Соколов 1898, 61]. Це свідчення дає підстави з великою часткою впевненості говорити про те, що татари і башкири тлумачили вираз *Bulgar hânı*, використаний у списках “Дафтар-и Чингіз-наме” першої пол. XVIII ст., саме як “хан [міста] Булгара”. Ногайці, як свідчать вирази у відповідних місцях дастанів з берлінського рукопису та “історії татар”, яку придбав Ю. фон Клапрот у Моздоці, таких асоціацій не мали.

Якщо правильне припущення щодо того, що вирази *bolġan Birke* і *bolur bir* у дас-танах з ногайських рукописів з’явилися через спотворення імені правителя, яке в архетипі мало форму *Bulġayır*, то список “Дафтару”, у якому воно гіпотетично було змінено на вираз *bolġan bir*, мав бути одним з ранніх, не пов’язаних з поволзькими рукописами першої половини XVIII ст., від яких походять повні списки, покладені М. Іваніч та М. А. Усмановим в основу підготовленого ними критичного тексту. З іншого боку, це дає підстави припустити, що цей спільний протограф ногайських списків належав до кінця XVII ст.

Відмінності в тексті “Уривків з ногайського епосу”

Як свідчить порівняння, перший розділ “Уривків з ногайського епосу” (далі в порівняннях E1) за змістом значною мірою відрізняється не лише від відповідного розділу з “Дафтару”, а й від відповідних йому дастанів з ногайських списків твору. У ньому додана значна частина відомостей, яких бракує в трьох інших текстах (п. 2–9, 12, 13, 16, 17, 27, 29, 31–35), і водночас скорочені дані, наявні в них (п. 10, 11, 19, 23–26, 28, 30).

Брак окремих повідомлень, які є в повних списках з Поволжя і берлінському рукописі, певною мірою наближає перший розділ “Уривків” до дастана з “історії татар”, яку придбав Ю. фон Клапрот (п. 20–22, 30). Є також інші ознаки спорідненості між цими двома текстами. Насамперед це стосується згадки про місцевість Боз Агаш перед Сараєм (*Şarây aldı Boz Ağaş*; п. 15, E1; п. 18, K). Крім того, генетичний зв'язок першого розділу “Уривків” з двома іншими ногайськими списками підтверджує наявність у ньому спотвореної форми гідронімів *Üy* і *Üzân* поволзьких списків, які в ньому, як і у двох інших дастанах ногайського походження, вказані у формі *Üç Özân* (п. 12, E1; п. 14, B, K).

Про спорідненість першого розділу “Уривків” з дастаном з “історії татар” певною мірою свідчить також згадка схожих топонімів: Шемен з Тімасдаком (п. 7, E1) і Шермішен з Тімсадаком (п. 15, K). Ототожнення вказаних пар топонімів ускладнено тим, що в цих двох текстах вони зазначені як юрти двох різних ханів – Токтамиша (п. 7, E1) і Джанібєка (п. 15, K). До того ж вимова топоніма Шемен значною мірою відрізняється від вимови топоніма Шермішен, який набагато співзвучніший із топонімами Чермішен (D) та Чермесан (B) (п. 12). Проте в цьому разі не можна не звернути увагу на цікавий факт: речення, на які Ю. фон Клапрот поділив текст дастана з “історії татар” внаслідок помилкового, як було з'ясовано раніше, встановлення їхніх меж [Сейтяг'яєв 2024, 145–146], у двох наступних місцях його перекладу виявляються дуже близькими за змістом до двох речень з першого розділу “Уривків”, що доводить відповідність топоніма Шемен у першому розділу “Уривків” топоніму Шермішен у дастані з “історії татар”. Зазначені збіги можна показати у вигляді таблиці:

Порівняльна таблиця 2.
Збіги меж речень у дастані з “історії татар” і першому розділі
“Уривків з ногайського епосу”

Речення, на які помилково поділений текст дастана з “історії татар” у книзі Ю. фон Клапрота				Відповідні речення в першому розділі “Уривків”	
транскрипція	англійський переклад	французький переклад	український переклад	транскрипція	український переклад
...imdi Emir Носа Һәнуһ yurtı. Üç Özen [див.: Klaproth 1823, 181]	Thus the residence of the Emir Chodsha Chan was Uitsch-Osen [Klaproth von 1814, 239]	Ainsi la résidence de l' emir Khodjakhan était Utch-Ozen [Сейтяг'яєв 2024, 145–146; Klaproth 1823, 181–182]	Отже, місцем проживання еміра Ходжі-хана був Уч-Озен	Ağaçlı İrgiz, Üç Özân 'Ömer-Носа Һәнуһ yurtıdur [Абул-Гази, арк. 2; Сейтяг'яєв 2024, 130]	Агачли Іргіз, Уч-Озен – це місце проживання Омера-Ходжі-хана [Сейтяг'яєв 2024, 130]
Toktamiş Һәнуһ yurtı. Sam Sayık arası Şermişen birle Tımşadağ [див.: Klaproth 1823, 181]	and Tockthamish Chan's residence Dsham Dshaick , between Schermischen and Timssadack [Klaproth von 1814, 239]	Djam-Djaïk, entre Chermichen et Timsadak , celle de Toktamich-khan [Сейтяг'яєв 2024, 146; Klaproth 1823, 182]	Джам-Джаїк між Шермішеном і Тімсадаком – [місце проживання] Токтамиша-хана	Şemen bile Tımşadağ Toktamiş Һәнуһ yurtıdur [Абул-Гази, арк. 2; Сейтяг'яєв 2024, 130]	Шемен і Тімасдак – це місце проживання Токтамиша-хана [Сейтяг'яєв 2024, 130]

Збіги меж і змісту речень, наведені в порівняльній таблиці 2, доводять, що перший розділ “Уривків” має генетичний зв’язок із дастаном з “історії татар” і що, найімовірніше, обидва тексти походять з того самого середовища, у якому помилкове визначення меж речень, відображене в публікації Ю. фон Клапрота, набуло загального характеру. З огляду на те, що київський рукопис, який містить у своєму складі перший розділ “Уривків”, за припущенням, походить з району П’ятигір’я на Північному Кавказі, можна припустити, що саме звідти один зі списків “Дафтару” потрапив до Моздока, де його придбав Ю. фон Клапрот у 1807 р. Окрім того, зважаючи на те, що володарем київського рукопису був Мухаммед-ефенді ібн Хота, найімовірніше кабардинець, і що ще один рукопис, який містив у своєму складі список “Дафтару”, був скопійований Шорою Ногмовим, також кабардинцем, який мав релігійну освіту, не можна виключити, що неправильне визначення меж речень у списках твору, споріднених із рукописом, придбаним Ю. фон Клапротом у Моздоці, пов’язане з кабардинськими улемами [Сейтяг’яєв 2021, 127–131].

Заслуговує на увагу те, що текст дастана з “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом, незважаючи на неправильне визначення в ньому меж речень, відображене в його англійському та французькому перекладах, через збереження в ньому морфологічних особливостей оригіналу дає можливість прочитати його відповідно до меж речень, які є загальноприйнятими для волзько-уральських списків [Klaproth 1823, 180; Klaproth von 1814, 239]. На відміну від цього, помилкові речення, які увійшли до складу першого розділу “Уривків”, такої можливості не залишають через використання в їхньому іменному присудку афікса присудковості третьої особи (*yurtı*, К > *yurtıdur*, Е1). З огляду на певне ногайське походження тексту, відображеного в першому розділі “Уривків”, це свідчить про подальше поширення варіанта помилкового прочитання, яке призвело до його відповідного граматичного оформлення в ногайському середовищі.

Оскільки, як видно з усього, найбільш близькими до архетипу є розділи з повних поволзьких списків “Дафтар-і Чингіз-наме”, на основі яких М. Іваніч та М. А. Усманов підготували критичний текст твору, результати порівняння, відображені в порівняльній таблиці 1, дають змогу зробити висновок, що в першому розділі “Уривків” початковий зміст зазнав значних змін. Як порівняти з текстами розділу “Дафтару” з поволзьких списків, у ньому бракує відомостей про дев’ятьох правителів: Булгара-хана, Уруса-хана, Кара-хана, Богра-хана, Йочі, Чагана-хана, Тіре-хана, Чалпака-хана, Хекіма-хана та Буляра-хана. Водночас у ньому трапляються численні випадки інтерполяції – додані відомості про одинадцять інших правителів: Чингіза-хана, Кераїта Она-хана, Озбега-хана, Ахмеда-хана, Касима-хана, Сіма-Султана, Селлема-султана, Саїна-хана, Ахмеда Шаха-Ахмеда-хана, Барака-хана, сина Бадіка і Костянтина, а також про три етнічні групи – франків, татів та урумів. Неважко побачити, що скорочення зазнали повідомлення, пов’язані з правителями невеликих територій у волзько-уральському регіоні, історія яких, як видно з усього, мало цікавила ногайців на Північному Кавказі. Водночас додані дані стосуються правителів, які залишили більш значущий слід в історії, а також менш відомих, проте пов’язаних із Північним Кавказом. Крім того, у першому розділі “Уривків” внесені зміни до відомостей щодо місць перебування або володінь трьох ханів:

- 1) Джанібєка: *Cim Cayık arası* (п. 15, D) – *Şarây aldı Boz Ağaç* (п. 15, E1);
- 2) Теміра-Кутлу: *Actarhan* (п. 27, D) – Кутли-Тімур: *Arakla Kara Terek* (п. 27, E1);
- 3) Берке: *Kili Budur* (п. 28, D) – *Çoñğar bile Açıdārhan* (п. 16, E1).

Отже, зміни в тексті першого розділу “Уривків” пов’язані не лише із зазначеним вище помилковим визначенням меж речень (п. 1, 2, 5), а й зі скороченням значної частини старих даних, пов’язаних із правителями окремих місцевостей у волзько-уральському регіоні, та доданням нових відомостей. Порівняння засвідчує, що додання даних, принаймні частково, відбулося ще до початку процесу безпосереднього

перетворення першого розділу “Уривків” на пісню. Це можна побачити на прикладі включення відомостей про “[місцевість?] Боз-Агаш перед палацом [(містом) Сарасм ?]” (“*Şarây aldî Boz Ağaş*”) у дастан з “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом. Загалом порівняння першого розділу “Уривків” з відповідними йому текстами зі списків “Дафтару” ногайського походження засвідчує, що він, найімовірніше, не пов’язаний безпосередньо з дастаном із берлінського рукопису, але має генетичний зв’язок з дастаном з “історії татар” і являє собою нову, значно більш глибоку обробку тексту, який раніше вже зазнав редагування.

Джерела додаткових відомостей першого розділу “Уривків”

Аналіз змісту першого розділу “Уривків” засвідчує, що в ньому не лише зазнали подальшого скорочення дані дастана з “історії татар” (п. 10, 11, 18, 19, 23–26, 28, 30), а й були додані відомості з інших джерел. Безпосередній зв’язок цього розділу “Уривків” зі списками “Дафтар-и Чингіз-наме” підтверджується тим, що окремі дані, яких немає як у відповідному розділі з “Дафтару”, так і у двох дастанах ногайського походження, залучених для порівняння, додані до нього з інших розділів цього твору. Зокрема, дані про Чингіза-хана та місце його проживання напевне запозичені з першого розділу “Дафтару”, який має назву “Розділ оповідання про рід Джингіза” (“*Faşl-i dâstân-ı nesl-i Cingiz*”). В одному з його епізодів Чингіз-хан звертається до своєї матері, Аланго, зі словами: “О моя матінко! Зараз я піду з цього місця, із цієї землі. У верхів’ях цієї річки Текелік є велика (чи вкрита лісом) гора, що називається Кьоргюрлен. Там я влаштую собі місце перебування” (“*Ay anam men emdi bu yerdin bu yurtdin ketärmän oşbu Tekälik suvi-ning başında Körgürlän digän kara tav bardur ol tavda maķām yurt tutarmän*”) [Ivanics, Usmanov 2002, 47; Cingiznâme, арк. 8]. У тексті першого розділу “Уривків”, як можна побачити в порівняльній таблиці 1, цей уривок перероблений у формі: “Кьоргюрлю [у] верхів’ї Текеліка – місце перебування Чингіза-хана” (п. 1, 2).

Джерелом іншої частини відомостей, яких немає в різних гілках списків “Дастан-и Чингіз-наме”, став епос ногайців Північного Кавказу. Це можна побачити на прикладі уривка з ногайського варіанта епосу про Едіге, записаного М. Семеновим у Дагестані, на березі Аграханської затоки Каспійського моря, та опублікованого спочатку, у 1880–1881 рр., у газеті “Кавказ” під заголовком “Яммай”, а пізніше, у 1895 р., – у книзі “Туземці Північно-Східного Кавказу” під назвою “Едіге-Кубугул” [Семенов 1895; Шалак 2021, 223].

Ще один ногайський варіант епосу про Едіге з Північно-Східного Кавказу, на який можна вказати як на приклад у зв’язку з пошуком джерел додаткових відомостей першого розділу “Уривків”, був виданий у 1883 р. викладачем Східного факультету Санкт-Петербурзького університету М. Османовим мовою оригіналу в арабській графіці під назвою “Переказ про Тохтамиша-хана” (“*Toktamis Kân-ding hikâyeti*”). За його словами, до опублікованого тексту увійшло те, що він вважав найкращим із декількох рукописних списків переказу, які були в нього на руках [Османов 1883, 32–49]. Зокрема, дослідником було до нього включено “пісню” (“джир”), близьку за змістом до зазначеного уривка з перекладу М. Семенова, яка дає змогу уточнити окремі місця в публікації М. Семенова, зокрема імена деяких правителів.

Уривок, опублікований М. Семеновим, є частиною пісні, яку, відповідно до змісту епосу, виконав для хана Тохтамиша стовісімдесятирічний співак Парздак, син Шабана з Хіви (в М. Османова це більш відомий з інших варіантів епосу про Едіге співак Собра-джирау [Османов 1883, 34]). Для зручності далі подається український переклад зазначеного уривка:

Я серед тих, які визнали своїм ханом твого предка, Тохтамиш, що мав ім’я *Чингіза-хана*. Чингіза-хана, носія залізного панцира, що залишив цей світ язичником, я бачив, бо жив при ньому.

Я бачив сорокасажневу вежу Союна-хана і бачив Гокая-хана, будівельника залізного неба і противника Бога, покараного за це винищенням його потомства.

Я бачив безвісти зниклого Юша-хана і бачив того хана, володаря золотого лука, який панував над Татар-тупом і Джулатом і називався Султан Беркі-хан й Алтун Берди-бек.

Я бачив Барака-хана, сина Бодика, володаря земель від джерела Балта до Таштечу, і бачив хана Амеда-Самета, володаря Агістану та Дагестану.

Я бачив хана Янгурчі, власника земель від Гуен-галу до Сагіз-коль, і бачив хана Тохта-хана, який жив у “тор ат баши ак чатир”.

Я бачив хана Буденейтея-Борденкея. Я бачив хана Тенібека, який мав тебенгі з кованого золота, який царював лише вчора.

Я бачив хана Узебека, володаря стрепен із золота, який сам себе зробив ханом, і бачив хана, який забороняв народу пити воду з деяких джерел. (...)

Бурка його була вишита золотом, і золотом була покрита ковдра, – хан цей Джані-бек, син Узебека!

Я бачив хана з верблюжими ліктями, який називався Бердибек, і бачив хана Тоу-Ходжу, у панцирі якого кожна ланка коштувала тисячу золотих.

Вищих ханів я бачив тридцять, а нижчих бачив десять.

І нині, у квітучі часи Криму, я бачу останнього з десяти ханів, сина Тоу-Ходжі, що ще вчора бігав босим і з непокритою головою, бачу Тохтамиша, що дивиться на мене торболіновими очима!.. [Семенов 1895, 424–425].

Порівняння імен окремих перелічених у цьому уривку правителів із відповідними іменами правителів з першого розділу “Уривків” засвідчує, що вони є ідентичними. Це показано в порівняльній таблиці 3, наведеній нижче. Для уточнення в ній наведені також відповідні імена правителів, які вказані в “Переказі про Тохтамиша-хана” (“Toqtamış Qān-ding hikâyesi”) зі збірника М. Османова [Османов 1883, 34–35]. Для зручності вони подаються у транскрипції.

Порівняльна таблиця 3.
Правителі, згадані у варіантах епосу про Едіге
і першому розділі “Уривків”

№	Пісня з книги М. Семенова	Уривок з “Переказу про Тохтамиша-хана”	Перший розділ “Уривків із ногайського епосу”
1	Чингіз-хан	Şingîz Qān	Çingiz Hân
2	Союн-хан	Sâyın Qān	Sâyın Hân
3	Султан Беркі-хан	Büvrâ Sultân Berkî Qān	Bedr Sultân Berke Hân
4	Борак-хан, син Бодика	—	Badik oğlu Barak Hân
5	Амеда-Самета, володаря Агістану та Дагестану	—	Ağısdan ile Dağıstân Ahmed Şâh Ahmed Hânın yurtidur
6	Узбек	Özbek Qān	Özbek Hân

З таблиці можна побачити, що ім’я Самет у пісні, яку переклав М. Семенов, є розмовною формою імені Шах-Ахмед. Його форма відповідає основним закономірностям фонетичної адаптації іншомовних запозичень у ногайській мові, для якої характерні такі фонетичні трансформації, як перехід спільнотюркського звука /ş/ в /s/ (зокрема і в запозичених іменах: *Şevket* – *Савкат*, *Şâh-Ali* – *Сагалі*); випадіння арабського та перського нижньофарингального щілинного звука /ħ/ наприкінці слова (*Abdullah* – *Абдулла*); перетворення фарингального щілинного звука /ħ/ у запозичених з арабської мови словах у безголосий голосний (*Hasan* – *Асан*, *Meḥmed* – *Маммет*), а також придбання суміжних голосних на стиках слів (*ала ала* > *ала(a)*; *ата(a)на*; *бара ала* > *бар(a)ала*, *кыскъа айакъли* > *кыскъ(a)айакъли*) [Баскаков 1940, 15, 40, 97, 158; Ногайско-русский словарь 1963, 485–487; Сводный словарь... 2012, 370].

У пункті 5 таблиці в перекладі М. Семенова та першому розділі “Уривків” збігаються також назви володінь хана Амеда-Самета / Ахмеда-Шаха-Ахмеда – Агістан (Агісдан) та Дагестан. Крім того, зважаючи на ймовірність спотворень, допущених переписувачами або передавачами текстів, топоніми Туен-Галу та Сагиз-коль із публікації М. Семенова, які названі володіннями хана Янгурчі, можна співвіднести з Куюк-калою та Сагир-Кьодем з першого розділу “Уривків”, де вони позначені як володіння Селлема-султана, а Балту і Таш-Гечу – відповідно, з Балтою та Таш-Кьопюром, які в обох творах вказані як володіння Барака-хана, сина Бадіка (Борака-хана, сина Бодика).

Примітки, подані М. Семеновим, дають змогу локалізувати зазначені топоніми на Північному Кавказі. Згідно з його відомостями, Балта – це джерело на Військово-Грузинській дорозі, за 12 верст від Владикавказа; Таш-Гечу – кам’яний брід на річці Аксаї, що протікає Кумицькою рівниною. Агістан, як пише М. Семенов, за даними ногайців, є рівниною між Дагестанськими горами та морем, “Туен-Гала – фортеця, що була розташована в гирлі ущелини річки Акташа, де тепер розташований кумицький аул Ендері”, а Сакиз-коль, за твердженнями “вчених кумиків”, – болото, яке розташоване біля гирла Кубані [Семенов 1895, 457, прим. 19–21].

Привертає увагу те, що в першому розділі “Уривків” топонім Таш-Гечу (кум. таш гечів – “кам’яна переправа”, “кам’яний брід”) змінено на Таш-Кьопюр (кум., карач.-балк. “кам’яний міст”). Щоправда, у кумицькій і карачаєво-балкарській мовах слово “кьопюр”, крім основного значення “міст”, може також позначати переправу і в цьому значенні збігається з основним значенням кумицького слова “гечів” [Бамматов, Гаджихмедов 2011, 80, 142; Карачаєво-балкарско-русский словарь 1989, 341]. Однак, згідно з даними М. Семенова, топонім Таш-Гечу зберігався серед кумиків у своїй первісній формі. Тому природно припустити, що він або був замінений на Таш-Кьопюр в іншому етнічному середовищі, у цьому разі серед ногайців, або географічна номенклатура давнього епосу була прив’язана ними до нових місць перебування, де був топонім з відповідною назвою. Відомо, наприклад, що на початку XIX ст., тобто в час, близький до дати фіксації “Уривків з ногайського епосу” в київському манускрипті, назву Таш-Копір (*черк.* Мівве Тлеміш – *Miwwe’t’lemich* “кам’яний міст”) “татарською” (ногайською або карачаєво-балкарською) мовою мав міст через річку Кубань, розташований у кількох верстах вище впадіння до неї річки Мара [Klaproth 1823, 189]. Саме з ним ногайці могли пов’язати топонім Таш-Гечу, який згадується в південнокавказьких варіантах епосу про Едіге. Не менш цікавим є також існування міста Балта на території Єдісана, а також сучасного села Кам’яний Міст Миколаївській області України порівняно недалеко від нього. Проте важко сказати з упевненістю, чи існувала на місці чи поблизу цього села у XVIII ст. місцевість з відповідною ногайською назвою Таш-Кьопюр. Однак той факт, що ногайці, за даними І. Корніса, перш ніж переселитися до Північного Кавказу, певний час перебували біля Аккерману [див.: Сейтяг'яєв 2025, 29], дає підстави припустити можливість зв’язку топонімів Балта та Таш-Копюр з територією сучасної України.

Ще одним цікавим фактом, який доводить запозичення додаткових даних першого розділу “Уривків” з ногайського епосу, є включення в повідомлення про Сагалі-хана / Шагали / Шейха Алі з місцем проживання в Казані (п. 29) топоніма Кара-су (*Qara-Su*). Згадка про річку з такою назвою є в “Переказі про Наріга та Чура Батіра” (“*Narik Şora iki baṭır-ding ḥikâyeti*”), який також включений у зазначений вище збірник М. Османова 1883 року. У ньому ханом Казані, куди вирушив “козакувати” Чора-батир після вбивства у Криму Алі-бія, сина Актаса, названий Са’алі / Сагалі / Шагали-кан (“*Qazan-ding kânı Sa’ali Kân*”, “*Sağali Kân*”, “*Şağali Kân*”). Наприкінці варіанта, опублікованого М. Османовим, є таке речення: “Завершивши співцієї своєї останньої пісні, Шора, не приймаючи переходу під владу росіян і не маю-

чи можливості повернутися до Криму, помер, впавши разом з конем, обладунками та зброєю в річку, яка називається Кара-су, перед Казанню” (“*Bu ahırdaki cırdı aytub Şora orus kolında kalma kabûl itmây Kırım-ğa kaytarğa dağı bolmay atı savutı yarağı minan Kazan seherding aldındağı Kara-Şu digän şuğa tûsib öldi*”) [Османов 1883, 23, 26–31]. Отже, гідронім Кара-су, найімовірніше, потрапив до першого розділу “Уривків” з “Переказу про Наріга та Чура Батира”.

Не викликає сумніву те, що людина, яка включила дані з національного епосу до писемного твору і перетворила розділ писемного твору на історичну пісню, мала бути добре знайомою з традиційними для ногайців формами зберігання пам’яті про історичне минуле свого народу в історичних жанрах фольклору. Водночас для того, щоб включити до розділу, переробленого на історичну пісню за формою, дані із самого твору “Дафтар-и Чингіз-наме”, вона мала добре його знати, тобто бути освіченою, вміти писати і читати. Це свідчить про те, що в ногайському середовищі наприкінці XVII – у XVIII ст. писемна та усна традиції збереження пам’яті про історичне минуле свого народу співіснували, тісно взаємодіяли та доповнювали одна одну.

Про джерела інших відомостей першого розділу “Уривків” поки що важко сказати щось напевне, але можна припустити, що топоніми, які в них згадуються, є вказівкою на території, з яких ці відомості походять. Зокрема, повідомлення, у якому згадуються Кара Терек та Арак (вказані як місце перебування Кутли Тимура-хана), як видно з усього, пов’язане з Північним Кавказом. Кара Терек (буквально Великий Терек) – це, найімовірніше, назва річки Терек. Арак, згідно з даними Ю. фон Клапрота, – це вузька (близько 10–15 км завширшки) смуга між Тереком і гірським гребенем (Терським хребтом) від Джулата (сучасна Кабардино-Балкарія) до Брагуна (сучасна Чечня) [Klaproth 1823, 430]. Топоніми Хан-Керман (Касимов) і Ока, зазначені як місце проживання Касима-хана (як видно з усього, у цьому місці йдеться про хана Касима, засновника Касимовського ханства, 1452–1469), цілком прозорі і дають підстави висунути припущення про поволзьке походження даних, які їх містять. Нарешті, низка топонімів (Чонгар, Кубан, Кирил, Дуна) та назви етнічних груп (франки, тати, уруми) вочевидь пов’язані з Північним Причорномор’ям.

Найбільш чужорідними в першому розділі “Уривків” є відомості про три етнічні групи (франки, тати та уруми), які названі володарями, відповідно, Кубані, Криму та Дунаю, а також про Костянтина, володінням якого названий Ісламбол (“*İslâmbol Kostañın yurtıdur*”). Вони додані в кінці твору і, як видно з усього, становлять єдиний комплекс. На відміну від інших повідомлень, яких також немає в різних варіантах розділу з “Дафтару”, вони не присвячені тюркським правителям та їхнім володінням. Це свідчить про додання їх із принципово іншого джерела, яким, можливо, був місцевий тюркський фольклор не ногайського походження. Оскільки розгляд змісту цих відомостей вийшов досить великим за обсягом, було вирішено надрукувати його окремою статтею.

Висновки

Отже, дослідження змісту першого розділу “Уривків з ногайського епосу”, проведене шляхом порівняння його змісту зі змістом “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з повних списків “Дафтар-и Чингіз-наме” і відповідних дас-танів із двох ногайських за походженням списків твору (з берлінського рукопису та “історії татар”, придбані Ю. фон Клапротом у Моздоці), дає змогу дійти таких висновків:

1. Ногайські варіанти “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтару”, зафіксовані в берлінському рукописі та “історії татар”, придбаній Ю. фон Клапротом, за композицією та змістом близькі до тексту розділу, відображеного в повних поволзьких списках твору.

2. Наявність у дастанах з берлінського рукопису й “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом, фраз *bolğan Birki* і *bolur bir* замість топоніма *Bulgar*, використаного в повних поволзьких списках, дає підстави припустити, що в спільному протографі, від якого походять ногайські та поволзькі списки “Дафтару”, у цьому місці тексту було ім'я *Bulğayır*. З іншого боку, це дає змогу припустити, що цей протограф не був ідентичним пізнішим протографам повних поволзьких списків, які належать до першої половини XVIII ст., і, можливо, належав до кінця XVII ст., тобто був одним із ранніх списків твору.

3. Дастан з берлінського рукопису й “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом, і відповідний розділ “Дафтару” мають відмінності у змісті, які мають характер спотворень, пов'язаних з помилками переписувачів. Водночас окремі зміни в дастані з “історії татар”, як-от заміна імені *Бачман* на *Кошим* і скорочення даних, пов'язаних з Йочі, братом Бачмана, та Чаганом-ханом, а також включення до розділу даних про місцевість Боз Агаш перед Сараєм (“*Şarây aldı Boz Ağaç*”) дають підстави говорити про його редагування.

4. Дастан з “історії татар” не має безпосереднього зв'язку з дастаном з берлінського рукопису, він не є його списком, хоча, як свідчать збіг назв і значна близькість текстів обох дастанів за змістом, вони, найімовірніше, генетично пов'язані між собою і на якомусь етапі історії тексту зазначеного розділу з “Дафтару” мали спільний протограф.

5. Найстарішим із трьох ногайських варіантів “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтару”, розглянутих у цій статті, найімовірніше, є дастан з берлінського списку або його протограф. Найновітнішим є перший розділ “Уривків з ногайського епосу”, а дастан з “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом, посідає проміжне становище між ними, виявляючи, з одного боку, значну близькість до дастана з берлінського рукопису, а з іншого – певні збіги за змістом із першим розділом “Уривків”.

6. Перший розділ “Уривків” зазнав значних змін у змісті через включення до його тексту нових відомостей.

7. Основними джерелами відомостей, доданих до першого розділу “Уривків”, був текст самого твору “Дафтар-и Чингіз-наме” і найбільш поширені серед ногайців на Північному Кавказі пам'ятки національного епосу.

8. Безпосередньо з “Дафтару” були запозичені дані про місце проживання (юрт) Чингіза-хана.

9. Джерелами відомостей щодо місць проживання або володінь (юртів) монгольських та тюркських правителів на територіях, так чи інакше пов'язаних з місцями розселення ногайців як у Поволжі та Приураллі, так і на Північному Кавказі, були північнокавказький варіант епосу про Едіге та “Переказ про Наріга та Чура Батира”.

10. Оригінальними даними, які не зустрічаються в інших варіантах зазначеного розділу “Дафтару” й у відомих пам'ятках ногайського епосу, є відомості про три етнічні групи – франків, татів та урумів, а також про Костянтина, місцями проживання або володіннями (юртами) яких названі, відповідно, Тамань, Крим, Дунай та Константинополь.

11. Дослідження дає змогу встановити, що перший розділ “Уривків”, найімовірніше, є редакцією ногайського варіанта “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме”, відображеного в “історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом. Про це свідчить наявність у ньому даних про місцевість Боз Агаш перед Сараєм, а також речень, у яких були неправильно встановлені межі початку та кінця.

12. Отримані дані дають підстави припустити, що ця редакція з'явилася серед ногайців на Північному Кавказі. Про це свідчить те, що в її тексті були значною

мірою скорочені дані, які стосуються безпосередньо волзько-уральського регіону, і додані дані, які мають стосунок до Північного Кавказу та Північного Причорномор'я. Наявність у тексті першого розділу “Уривків” речень, у яких були неправильно встановлені межі початку та кінця, дає змогу припустити, що місцем його появи був район П'ятигір'я.

13. Дослідження засвідчує, що в ногайському середовищі наприкінці XVII – у XVIII ст. писемна та усна традиції збереження пам'яті про історичне минуле свого народу співіснували, тісно взаємодіяли та доповнювали одна одну.

¹ Чаган-хан – *чагат*. “Білий хан (царь)”. У ньому, відповідно до комплексу наведених у повідомленні даних, слід бачити московського царя Федора, сина Івана Грозного (1584–1598) [Сычев 2008, 133].

² Тавти (Тавті) – це, найімовірніше, річка Тавда, землі навколо якої були захоплені царськими воеводами В. Б. Сукіним та І. М'ясним у період між 1586 і 1587 роками [Миллер 1937, 272–274].

ЛІТЕРАТУРА

Абул-Гази, “Родословная тюрков”, в *Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, ф. V, од. зб. 3780.

Ахинджанов С. М. (1995), *Кыпчаки в истории средневекового Казахстана*, Гылым, Алматы.

Бамматов Б. Г. & Гаджихмедов Н. Э. (2011), *Кумыкско-русский словарь*, Б. Г. Бамматов (ред.), Махачкала.

Баскаков Н. А. (1940), *Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь*, Издательство Академии наук СССР, Москва & Ленинград.

Герберштейн С. (2008), *Записки о Московии, в 2 т.*, Памятники исторической мысли, Москва.

Жизнь Джингиз-хана и Аксак-Тимура с присовокуплением разных отрывков, до истории касающихся, коих все слова для обучающихся расположены по алфавиту (1822), И. Хальфин (Ибрагим б. Исхак Халефи) (сост.), Университетская типография, Казань.

Карачаево-балкарско-русский словарь (1989), Гочияева С. А. & Суюнчев Х. И. (сост.), Русский язык, Москва.

Миллер Г. Ф. (1937), *История Сибири, в 2-х т.*, Издательство АН СССР, Москва & Ленинград.

Ногайско-русский словарь (1963), Калмыкова С. А. (сост.), Баскаков Н. А. (ред.), Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.

Османов М.-Э. (1883), *Ногайские и кумыкские тексты. Хрестоматия*, Санкт-Петербург.

Персидско-русский словарь, в 2-х т. (1985), Русский язык, Москва.

Рашид-ад-Дин (1960), *Сборник летописей*, т. II, перевод с персидского Ю. П. Верховского, Петрушевский И. П. (ред.), Издательство Академии наук СССР, Москва & Ленинград.

Сводный словарь личных имен народов Северного Кавказа (2012), Намитоков Р. Ю. (ред.), ФЛИНТА & Наука, Москва.

Сейтяг'яев Н. С. (2021), «До питання атрибуції рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” із зібрання ІР НБУВ», *Східний світ*, № 2, с. 103–144. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.103>

Сейтяг'яев Н. С. (2022), «“Розділ про Ідікі” з рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” ІР НБУВ (походження, мова і зміст)», *Східний світ*, № 1, с. 53–64. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2022.01.053>

Сейтяг'яев Н. С. (2024), «Перший розділ “Уривків з ногайського епосу” з київського списку “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі: споріднені тексти та їхні генеалогічні співвідношення», *Сходознавство*, № 94, с. 125–156. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2024.94.125>

Сейтяг'яев Н. С. (2025), «Форма і жанрова належність першого розділу “Уривків з ногайського епосу” з рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків”», *Сходознавство*, № 95, с. 25–52. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2025.95.025>

Семенов Н. (1895), *Туземцы Северо-Восточного Кавказа (Рассказы, очерки, исследования, заметки о чеченцах, кумыках и ногайцах и образцы поэзии этих народов)*, Санкт-Петербург.

Соколов Д. (1898), “Опыт разбора одной башкорской летописи”, *Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии*, вып. IV, Оренбург, с. 45–65.

Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, с включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык, в 2-х т. (1869), т. 1, Будагов Л. (сост.), Санкт-Петербург.

Сычев Н. В. (2008), *Книга династий*, Восток-Запад, Москва.

Трепавлов В. В. (2002), *История Ногайской Орды*, Издательская фирма “Восточная литература” РАН, Москва.

Усманов М. А. (1972), *Татарские исторические источники XVII–XVIII вв.*, Издательство КГУ, Казань.

Усманов А. Н. (1982), *Добровольное присоединение Башкирии к Русскому государству*, Башкирское книжное издательство, Уфа.

Храпачевский Р. П. (2005), *Военная держава Чингисхана*, АСТ: ЛЮКС, Москва.

Чингисхан. История завоевателя мира, записанная Ала-ад-Дином Ата-Меликом Джувейни (2004), Магистр-пресс, Москва.

Шалак М. Е. (2021), “Развитие ногайской литературы через популяризацию ногайского героического эпоса: проблема перевода и публикации”, в *Культурное наследие Северного Кавказа как ресурс межнационального согласия: сборник научных статей по итогам VI международного научного форума*, [Электронное сетевое издание], Институт Наследия, Москва, с. 221–232. DOI: <https://doi.org/10.34685/HI.2021.95.54.020>

“Čingiznāme”, in *Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz*, Berlin, Germany, Diez A quart. 137.

Ivanics M. & Usmanov M. A. (2002), *Das Buch der Dschingis-Legende (Däfstär-i Čingiz-nāmā)*, I. (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles), Szeged.

Klaproth von J. (1814), *Travels in the Caucasus and Georgia, Performed in the Years 1807 and 1808, by Command of the Russian Government, by Julius von Klaproth*, Shoberl F. (transl. from the German), British and Foreign Public Library, London.

Klaproth J. (1823), *Voyage au mont Caucase et en Géorgie*, t. I, Librairie de Charles Gosselin, Librairie Classique-Élémentaire, Paris.

Şejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch. Verkürzte und mit deutscher Übersetzung versehene Ausgabe (1902), Kúnos I. (Bearbeitet von), Budapest.

REFERENCES

Abul-Gazi, “Rodoslovnaya tyurok”, in *Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Institute of Manuscripts of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine], Fund V, File 3780. (In Chagatai, Old Azerbaijani, Kumyk, Nogai, Crimean Tatar, Ottoman Turkish).

Akhindzhanov S. M. (1995), *Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana*, Gylym, Almaty. (In Russian).

Bamatov B. G. and Gadzhiakhmedov N. E. (2011), *Kumysko-russkiy slovar'*, B. G. Bamatov (ed.), Makhachkala. (In Kumyk and Russian).

Baskakov N. A. (1940), *Nogayskiy yazyk i ego dialekty. Grammatika, teksty i slovar'*, Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moscow & Leningrad. (In Russian).

Gerbershteyn S. (2008), *Zapiski o Moskovii, in 2 vols*, Pamyatniki istoricheskoy mysli, Moscow. (In Russian, German and Latin).

Zhizn' Dzhingiz-khana i Aksak-Timura s prisovokupleniyem raznykh otryvkov, do istorii kassayushchikhsya, koikh vse slova dlya obuchayushchikhsya raspolzheny po alfavitu (1822), Compl. by I. Khal'fin (Ibragim b. Iskhak Khalefi), Universitetskaya tipografiya, Kazan. (In Chagatai).

Karachayevo-balkarsko-russkiy slovar' (1989), Compl. by S. A. Gochiyayeva and Kh. I. Suyunchev, Russkiy yazyk, Moscow. (In Karachay-Balkar and Russian).

Miller G. F. (1937), *Istoriya Sibiri*, in 2 vols, Izdatel'stvo AN SSSR, Moscow & Leningrad. (In Russian).

Nogaysko-russkiy slovar' (1963), Baskakov N. A. (ed.), Compl. by S. A. Kalmykova, Gosudarstvennoye izdatel'stvo inostrannykh i natsional'nykh slovarey, Moscow. (In Nogai and Russian).

Osmanov M.-E. (1883), *Nogayskiye i kumyksiye teksty. Khrestomatiya*, Saint Petersburg. (In Nogai and Kumyk).

Persidsko-russkiy slovar', in 2 vols (1985), Russkiy yazyk, Moscow. (In Persian and Russian).

Rashid-ad-Din (1960), *Sbornik letopisey*, Vol. II, Transl. from Persian by Yu. P. Verkhovskiy, Petrushevskiy I. P. (ed.), Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moscow & Leningrad. (In Russian).

Svodnyy slovar' lichnykh imen narodov Severnogo Kavkaza (2012), Namitkov R. Yu. (ed.), FLINTA & Nauka, Moscow. (In Russian).

Semenov N. (1895), *Tuzemtsy Severo-Vostochnogo Kavkaza (Rasskazy, ocherki, issledovaniya, zametki o chechentsakh, kumyakh i nogaytsakh i obratzty poezii etikh narodov)*, Saint Petersburg. (In Russian).

Seityagyaev N. S. (2021), “Do pytannia atrybutsi rukopysnoho zbirnyka ‘Abu-l-Hazi. Rodovid tiurktiv’ iz zibrannia IR NBUV”, *Shidnij svit*, No. 2, pp. 103–144. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.103>

Seityagyaev N. S. (2022), “‘Rozdil pro Idiki’ z rukopysnoho zbirnyka ‘Abu-l-Hazi. Rodovid tiurktiv’ IR NBUV (pokhodzhennia, mova i zmist)”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 53–64. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2022.01.053>

Seityagyaev N. S. (2024), “Pershyi rozdil ‘Uryvkiv z nohaiskoho eposu’ z kyivskoho spysku ‘Tiurkskoho rodovodu’ Abu-l-Hazi: sporidneni teksty ta yikhni henealohichni spivvidnoshennia”, *The Oriental Studies*, No. 94, pp. 125–156. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznastvo2024.94.125>

Seityagyaev N. S. (2025), “Forma i zhanrova nalezhnist pershoho rozdilu ‘Uryvkiv z nohaiskoho eposu’ z rukopysnoho zbirnyka ‘Abu-l-Hazi. Rodovid tiurktiv’”, *The Oriental Studies*, No. 95, pp. 25–52. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznastvo2025.95.025>

Sokolov D. (1898), “Opyt razbora odnoy bashkorskoy letopisi”, *Trudy Orenburgskoy Uchenoy Arkhivnoy Komissii*, Part IV, Orenburg, pp. 45–65. (In Russian).

Sravnitel'nyy slovar' turetsko-tatarskikh narechiy, s vkhlyucheniyem upotrebitel'nykh slov arabskikh i persidskikh i s perevodom na russkiy yazyk, in 2 vols (1869), Compl. by L. Budagov, Vol. 1, Saint Petersburg. (In Russian, Ottoman Turkish, Chagatai and other Turkic languages).

Sychev N. V. (2008), *Kniga dinastiy, Vostok-Zapad*, Moscow. (In Russian).

Trepavlov V. V. (2002), *Istoriya Nogayskoy Ordyy*, Izdatel'skaya firma “Vostochnaya literatura” RAN, Moscow. (In Russian).

Usmanov M. A. (1972), *Tatarskiye istoricheskiye istochniki XVII–XVIII vv.*, Izdatel'stvo KGU, Kazan. (In Russian).

Usmanov A. N. (1982), *Dobrovol'noye prisoyedineniye Bashkirii k Russkomu gosudarstvu*, Bashkirskoye knizhnoye izdatel'stvo, Ufa. (In Russian).

Khrapachevskiy R. P. (2005), *Voyennaya derzhava Chingiskhana*, AST: LYuKS, Moscow. (In Russian).

Chingiskhan. Istoriya zavoyevatelya mira, zapisannaya Ala-ad-Dinom Ata-Melikom Dzhuvey-ni (2004), Magistr-Press, Moscow. (In Russian).

Shalak M. E. (2021), “Razvitiye nogayskoy literatury cherez populyarizatsiyu nogayskogo geroicheskogo eposa: problema perevoda i publikatsii”, in *Kul'turnoye naslediyе Severnogo Kavkaza kak resurs mezhnatsional'nogo soglasiya: sbornik nauchnykh statey po itogam VI mezhdunarodnogo nauchnogo foruma*, [Elektronnoye setevoye izdaniye], Institut Naslediya, Moscow, pp. 221–232. (In Russian). DOI: <https://doi.org/10.34685/HI.2021.95.54.020>

“Čingiznāme”, in *Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz*, Berlin, Germany, Diez A quart. 137.

Ivanics M. & Usmanov M. A. (2002), *Das Buch der Dschingis-Legende (Dāftār-i Čingiz-nāmā)*, I. (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles), Szeged.

Klaproth von J. (1814), *Travels in the Caucasus and Georgia, Performed in the Years 1807 and 1808, by Command of the Russian Government, by Julius von Klaproth*, Shoberl F. (transl. from the German), British and Foreign Public Library, London.

Klaproth J. (1823), *Voyage au mont Caucase et en Géorgie*, T. I, Librairie de Charles Gosselin, Librairie Classique-Elémentaire, Paris.

Şejh Sulejman Efendi's Çagataj-Osmanisches Wörterbuch. Verkürzte und mit deutscher Übersetzung versehene Ausgabe (1902), Kúnos I. (Bearbeitet von), Budapest.

Н. С. Сеїтяг'яєв

**Перший розділ “Уривків з ногайського епосу” з фондів ІР НБУВ:
особливості композиції і змісту**

У статті представлені результати дослідження змісту першого розділу “Уривків з ногайського епосу” з рукописного збірника “Абул-Гази. Родовід тюрків” із зібрання Інституту рукопису НБУВ. Дослідження було проведено шляхом порівняння змісту “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме” з відповідними розділами (дастанами) ногайських за походженням списків твору (берлінського рукопису та “історії татар”), а також порівняння змісту ногайських текстів між собою.

Було з'ясовано, що ногайські варіанти зазначеного розділу “Дафтару” за композицією та змістом близькі до поволзьких. Проте наявність у них фраз *bolğan Birki* і *bolur bir* замість топоніма *Bulğar* у поволзьких списках свідчить про те, що поволзькі та ногайські списки “Дафтару” походять від різних протографів і що спільний протограф ногайських списків, можливо, належить до кінця XVII ст.

Різничитання в дастані з берлінського рукопису мають характер спотворень, тоді як окремі зміни в дастані з “історії татар” свідчать про редагування тексту. Близькість двох текстів за композицією доводить їхнє спільне походження, однак деякі характерні відмінності, як-от додання до тексту відомостей про Боз-Агаш перед Сараєм, свідчать про брак безпосереднього зв'язку між ними.

Найстарішим з ногайських текстів є дастан з берлінського списку або його протограф. Другим за часом появи є варіант з “історії татар”, придбаной Ю. фон Клапротом, а перший розділ “Уривків” є пізнішим за два інші тексти. До змін у змісті першого розділу “Уривків” належать скорочення деяких старих даних, насамперед пов'язаних з історією волзько-уральського регіону, і включення нових, запозичених з тексту “Дафтару”, з ногайського героїчного епосу та інших, невстановлених джерел.

Як видно з усього, перший розділ “Уривків” є подальшою редакцією варіанта розділу “Дафтару” з “історії татар”. Помилкові межі окремих речень вказують на те, що вона з'явилася на Північному Кавказі, можливо, у районі П'ятигір'я. Зміни в тексті першого розділу “Уривків” засвідчують, що серед ногайців наприкінці XVII – у XVIII ст. писемна та усна традиції збереження пам'яті про історичне минуле свого народу співіснували, тісно взаємодіяли та доповнювали одна одну.

Ключові слова: дастан; “Дафтар-и Чингіз-наме”; ногайці; рукописна редакція; різничитання; розділ; список

Стаття надійшла до видання 20.09.2025

Прийнято до друку після рецензування 28.10.2025

Опубліковано 28.11.2025